

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Наталія Сиротинська

ГИМНОГРАФІЧНИЙ КОНТЕКСТ «СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВЕ» У МОНОГРАФІЇ НАТАЛІЇ СЕРЬОГІНОЇ¹

Вихід у світ книги відомої російської медієвістки Наталії Серьогіної вкотре продемонструвало надзвичайну вагу найдавнішого руського літературного твору, до якого постійно привернута увага дослідників і перекладачів. Зокрема, типологічна спільність «Слова» з грецьким епосом вплинула на унікальний експеримент українського композитора і філолога Петра Ніщинського², який переклав його гомерівським гекзаметром на давньогрецьку мову, чим поставив нашу пам'ятку в ряд шедеврів світової літератури і зробив це невипадково. З одного боку, як і в Гомеровій «Іліаді», основний задум «Слова» полягає не лише в описові подій військового походу, але й у змалюванні широкого кола внутрішніх символів і знаковості подій, що відображають світогляд русичів, а з другого, як і в «Одіссей», знаходимо відображення вічної теми повернення додому, туги за рідною землею. І в такому світлі важливим штрихом є змалювання образу дружини князя Ігоря Ярославни, що немов Пенелопа очікує повернення свого чоловіка Одиссея.

На підставі багатозначності смислових ліній та мовних особливостей «Слова» у дослідженнях науковців вибудовувалися і різні форми його трактування в контексті широкого спектру трактування тих далеких подій. Так, Михайло Возняк вважає, що в «Слові» міцно переплелися стиль Боянної і взагалі традиційної поезії і стиль виробленої літературної школи XII ст., укладеної на основі злуки впливів візантійської книжної риторики та української поетичної творчості³; Рікардо Піккіо запропонував прочитувати фрагменти історії Ігоря Святославовича у зв'язку з текстом Второзаконня⁴; Ігор Качуровський, покликаючись на Миколу Тихонравова, пише про залежність певних образів «Слова» від «Юдейської

¹ Н. Серьогина. «Слово о полку Игореве» и русская певческая гимнография XII века [=Памятники исторической мысли]. Москва 2011. 400 с.

² Ю. Микитенко. Від «Слова» до «Іліади» // Юрій Микитенко. *Сяйво Гиппокрені*. Київ: Видавничий світ «Всесвіт», с. 269.

³ М. Возняк. *Історія української літератури*, т. 1. Львів: «Світ» 1992, с. 239.

⁴ Р. Пиккио. *Slavia orthodoxa: Литература и язык*. Москва: Знак 2003, с. 153.

війни» Йосифа Флавія⁵; Олександр Шайкін досліджує історичну основу його виникнення в контексті історичних персонажів: легендарних язичницьких (Кий, Рюрик, Аскольд, Дір), київських князів (Олег, Ігор, Святослав), християнських постатей (Ольга, Володимир), наступних поколінь (Святополк, Борис і Гліб, Ярослав Мудрий, Святополк Ізяславович) та інших⁶. Лев Кулаковський запропонував музичну інтерпретацію цієї пам'ятки⁷. А Олекса Мишанич зробив огляд української наукової думки про *Слово*⁸. Так поступово було викладено яскраву мозаїку різноманітних контекстів прочитання «Слова о полку Ігоревім» і ми переконані, що праця Наталії Серьогіної є одним з важливих кроків до пізнання цієї пам'ятки.

В основі наукового пошуку петербурзької дослідниці лежить глибоке переконання у тісному зв'язку як загальної форми, так і мовно-лексичного апарату з текстами греко-візантійської гимнографії. Гимнографія – цей об'ємний корпус співаної літургійної поезії –, була добре званою русичам, тож її вплив на давню руську літературу був закономірним. Присутність елементів церковної поезії у «Слові» вперше відзначав ще Іван Франко:

«Мені здається, що мелодія, а разом ритміка «Слова» були взоровані на церковних канонах і що їх віршова будова згоджується з синтаксичною, так, як у наших народних піснях та в великоруських билинах»⁹.

Зв'язок «Слова» з візантійською церковною піснею спеціально досліджував Володимир Бирчак¹⁰. Він порівнював будову строф і пісень, риторичних рим, відповідної кількості силаб з окремими гимнографічними жанрами. Наприклад, восьму пісню «Слова» він співставляє з початковими строфами пасхального кондака Романа Сладкопівця. Саме ці спостереження і думки Володимира Бирчака лягли в основу рецензованого дослідження Наталії Серьогіної¹¹. На думку дослідниці, гимнографічні тексти зберегли мову та образне мислення доби «Слова», на відміну від пізніших списків літописів і фольклору, записаного в XVIII–XX століттях. Дослідниця пише:

«у нашій праці були використані пам'ятки давньоруської гимнографії: Мінеї служебні, Стихирарі, Кондакарі, Тріоди XII ст. На основі проведених співставлень ми прийшли до висновку про те, що «Слово» має не лише лексичну, але й структурно-композиційну спільність з пам'ятками давньоруської гимнографії. Розгляд

⁵ І. Качуровський. «Слово в родинному колі» // І. Качуровський. *Генерика і архітектоніка*, т. 1, Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія» 2004, с. 278.

⁶ А. Шайкін. *Повість временных лет; История и поэтика*. Москва 2011, с. 616.

⁷ Л. Кулаковский. *Песнь о полку Игореве: Опыт воссоздания модели древнего мелоса*. Москва: «Советский композитор» 1977.

⁸ О. Мишанич. «Слово о полку Игоревім» в українському літературознавстві XX ст. // О. Мишанич. *Крізь віки*. Київ: «Обереги» 1996, с. 186–208.

⁹ І. Франко. Історія староруської літератури, розділ X: Староруська поезія // І. Франко. *Зібрання творів у 50 томах*, т. 40: *Літературно-критичні праці*. Київ: «Наукова думка» 1983, с. 197.

¹⁰ В. Бирчак. Візантійська церковна пісня і «Слово о полку Игореве» // *Записки НТШ*, т. 95. Львів 1910, с. 5–29; т. 96, с. 5–32.

¹¹ На основі аналітичного співставлення тексту «Слова» з масивом гимнографічних текстів (нотованих і ненотованих) Н. Серьогіної уклала словник гимнографічної лексики «Слова» (див. с. 255–380 рецензованої монографії).

композиції «Слова» у контексті формотворення давньоруської і візантійської півної служби дозволило виявити суттєві риси подібності з гимнографічним півним циклом»¹².

Згідно реконструкції дослідниці, «Слово» складається з віршових строф, структурно відповідних жанру тропарів канону, поєднаних у піснях. Канон складається з 9-ти пісень, поміж тропарями яких існує структурна і мелодична подібність завдяки ірмосам. Ирмоси, які служать зразками для тропарів пісень канону, різні за протяжністю і кількістю речень, тому всередині пісень тропарі схожі за типом будови, а пісні різні. Тож, як зазначає Н. Серьогіна, відрізняються і пісні в «Слові о полку Ігореві», немов базуючись на різних інтонаційно-ритмічних моделях. Порівняння віршової форми «Слова» дозволило виявити ознаки подвійного канону і виокремити 20 таких пісень, кожна з яких складається з 3–4 віршів, які мають між собою структурну подібність, немов створені на основі одного формотворчого прототипу.

Спільність із гимнографічними жанрами виявляється не лише у загальній композиції твору, але й у поетичному тексті, словесному та образному матеріалі, у силабічній системі, в усій тканині звукової структури, основи якої мають музичну природу. Витоки такого найглибшого рівня музичного формотворення безсумнівно впливають з церковної монодії, яка ввібрала в себе також і прикмети найдавніших поетико-мистецьких систем. Серьогіна пише:

«монодичні стилі базуються на лінійному, кількісно-часовому нарощуванні і структуруванні музичної тканини. Основами такого нарощування – рекурсії – згідно «Слову» є повтори фонем, тонею, складів, слів, коренів, образів, словесних формул, їх варіантне перетворення, проста і дзеркальна повторність з варіантним звуженням і розширенням формул. У розвитку коренево-словесної системи впродовж форми «Слова» виникає така ж подібна організація тексту, яка властива півним феноменам того часу – монодійна форма, базована на пророщуванні, «ущільненні» образів і значень»¹³.

Як свідчення сказаного, дослідниця вибудовує ряд прикладів, демонструючи багатоскладові ланцюжки, складені з варіантних кореневих звучань, які обігруючись у різний спосіб, назбирають образну енергію, збагачують зв'язок між словами, створюють емоційні словоформи. Завдяки такій повторності вибудовуються різні варіантні словосполучення та цілі архітектонічні арки, пов'язуючи близькі і далекі смислові коди, проростаючи в єдиний візерунок монодійної звукової форми.

Цікавою знахідкою Авторки є приклади загальної системи метро-ритміки окремих гимнографічних жанрів з відповідними знаками давньоруської невменної нотації, які певним чином суголосні структурно-лексичній формі текстів «Слова».

У такий спосіб переконуємось, що мелодична структура гимнографічних віршів відповідає соноричності текстів «Слова», які завдяки масштабності твору відображають значно ширше дихання віршових побудов на тлі цілісної загальної форми. Детальніше відповідні характеристики розглядаються в окремих розділах першої частини книги:

¹² Там само, с. 30.

¹³ Там само, с. 34.

Часть 1.

«СЛОВО О ПОЛКУ ИГОРЕВЕ». Композиция. Структура. Текст.
«Слово о полку Игоре» в свете певческой гимнографии XII в.

(Вместо введения)

Монодические принципы формообразования поэтического текста.

Фольклорно-песенные элементы структуры.

Структурные конъектуры: синтаксическая правка.

Структурные конъектуры: перестановки.

Конъектурные вставки.

Буквенная правка.

Некоторые нюансы.

Стиховое сложение «Слова о полку Игоре» в свете гимнографии XII в.

У другій частині книги Н. Серьогіна продовжує досліджувати зміст «Слова», занурюючись у глибинний зміст окремих образів з позиції їх походження, форм використання у літературі та тлумачення.

Часть 2.

«СЛОВО О ПОЛКУ ИГОРЕВЕ». Образы. Знаки. Метафоры.

Тмуторокань.

Слава.

Каяла.

Боян.

Мысль.

Струны.

Сон Святослава

Злато слово Святослава.

Слава Святослава.

Неоднородность мысли, Или пространство иронии.

(Вместо заключения).

Авторка демонструє велику обізнаність у спеціальній літературі, пов'язаній як з вивченням самого «Слова», так і з дослідженнями різних джерельних матеріалів: літургійних книг, літописів, фольклору, які сукупно відображають мову й образне мислення давньокіївської доби; використовує словники давньої руської мови задля уточнення смислу окремих слів і фраз. Спирається також на спеціалізовані дослідження гимнографічних піснеспівів.

В результаті Авторка прийшла до переконливого висновку про відповідність основного корпусу лексики «Слова» лексичному фонду пам'яток давньоруської гимнографії XII ст. У контексті гимнографії уточнюється і поглиблюється зміст багатьох понять, зв'язків і паралелей між ними, а поетичний світ «Слова» розкривається значно глибше, повніше і цілісно. Чудовою ілюстрацією такого висновку є третя частина, яка властиво є *Словником*, укладеним за абеткою «Слова» під редакцією В. Виноградової, а також уточненнями за іншими словниками. Тож третя частина є не лише переконливим прикладом у підтвердженні істинності висновків дослідниці, але й слугує важливою опорою для майбутніх досліджень інших пам'яток давньої руської літератури в контексті гимнографічної культури.

Цікаво простежити як формувався шлях Н. Серьогіної до обраної теми, до прочитання «Слова» у зв'язках з гимнографічними текстами та монодійними

формотворчими засобами. Першою масштабною працею, яка демонструє глибоке розуміння змісту літургійних книг, стала монографія «Піснеспіви руським святым», опублікована 1994 року¹⁴, а першим кроком в усвідомленні впливів гімнографії на літературну творчість стала спадщина Пушкіна¹⁵. І символічно є стаття, у якій перетнулися шляхи Пушкініани та гімнографії, «А. С. Пушкин и Слово о полку Игореве в свете новых данных о византийских источниках «Слова»¹⁶, у якій вперше достатньо виразно прозвучала тема проникнення поезики літургійних співаних текстів у композицію руської пам'ятки. Відтоді дослідниця постійно звертається до зазначеної теми¹⁷, завершивши працю виходом у світ представленої книги, основою якої, повторимо, стало глибоке оволодіння гімнографічними текстами та осмислення формотворчих засад сакральної монодії. До того ж Авторка не боїться торкатися складних місць «Слова», вносячи їх до завершальної частини книги «Неоднормерность мысли, или Пространство иронии» як іронічне трактування окремих частин:

«Тема іронічної неоднозначності в «Слові о полку Игореве» ще не ставилася спеціально, хоча ряд авторів відзначають іронічний підтекст тих чи інших фрагментів. У суперечках про жанр – слово, піснь, воїнська повість, ораторське мистецтво – він трактується виключно у серйозних планах, в епічних ключах. Іронічні плани змісту у перекладах переважно не проглядаються. Ймовірно, їх відкрив О. Пушкін, відзначивши рядки «Не буря соколы занесе чрезъ поля широкая, галици стады бѣжать къ Дону Великому» приміткою «Якщо не помиляюся, іронія пробивається скрізь пишну хвалу [...]. Не вирішу, чи докоряє тут Боянові, чи хвалить»¹⁸.

¹⁴ Н. Серегина. *Песнопения русским святым: По материалам рукописной певческой книги XI–XIX вв. «Стихирарь месячный»*. Санкт-Петербург 1994.

¹⁵ *Пушкин и христианская гимнография*. Санкт-Петербург 1999, 160 с.; Стихотворения А. С. Пушкина 1836 года в свете христианской поэзии из богослужебной книги «Триодь» // *Христианство и русская литература*, вып. 3. Санкт-Петербург 1999, с. 113–128; Службы святому царевичу Димитрию и Владимирской иконе Богородицы и трагедия Пушкина Борис Годунов // *А. С. Пушкин и мировая культура: Международная науч. конф.: Москва, 24 фев. 1999 г.*, МГУ им. М. В. Ломоносова, Филол. фак.: Материалы / ред. А. И. Журавлева. Москва 1999, с. 32–33; Стихотворение А. С. Пушкина «Недорого ценю я громкие слова...» в свете песнопений на Великий Вторник // *Петербургская пушкиниана: Сб. статей по материалам аучн. конф. 17 июня 1999 г.* Санкт-Петербург 2000, с. 18–25.

¹⁶ «Уединенный памятник»: А. С. Пушкин и «Слово о полку Игореве» в свете новых данных о византийских источниках «Слова» // *Христианская культура: Пушкинская эпоха* / сост. Э. С. Лебедева. Санкт-Петербург 2003, с. 58–110.

¹⁷ «Слово о полку Игореве» и отечественное песнотворчество // *Советская музыка* (1986/2) 96–98; Музыкальные образы «Слова о полку Игореве» // *«Слово о полку Игореве» и древнерусская философская культура*. Москва 1989, с. 80–91; Пророки и песнотворцы: к вопросу о соотношении языческих и христианских воззрений в «Слове о полку Игореве» // *Россия – Европа: Контакты музыкальных культур [=Проблемы музыкознания]*, вып. 7]. Санкт-Петербург 1994, с. 11–22; «Слово о полку Игореве» в свете певческой гимнографии XII в.: К вопросу о формообразовании // *Методологические проблемы современного художественного образования*, ч. I, Санкт-Петербург 2007, с. 18–27; Мария Васильковна, сестра Изяслава, и «Слово о полку Игореве» // *Полоцкая княжна Мария Васильковна - автор «Слова о полку Игореве»*: Исследования тайнописи / сост. А. И. Судник [=Наследие Полоцкой земли, вып. 6. Полоцк 2008; Злато слово Святослава и гимнографический жанр осмогласника: перевернутые листы и композиция текста // *Зеленый зал – 2*: Альманах. Санкт-Петербург 2010, с. 116–133.

¹⁸ Н. С. Серегина. «Слово», с. 234.

У зазначеному розділі Наталія Серьогіна подає чимало подібних місць, змушуючи задуматися над неоднозначністю, двоплановістю, антиномічністю чи діалогічністю змісту «Слова». І такий заключний штрих, немов традиційна монодійна каденція, не ставить однозначної крапки в масштабній праці, залишаючи місце для роздумів: а чи справді можлива присутність іронічного вислову в тексті «Слова». Ствердним свідченням можна вважати заувагу Леоніда Ушкалова про те, що поняття «іронії» вперше з'явилося в Ізборнику Святослава (1073), де грецький термін «eironēia» перекладено як «поруганіє», і тут-таки наведено два різновиди іронії: «астеїзм» і «харієнтизм», відповідно перекладені як «поіграніє» і «посміяніє»¹⁹. Тож давній риторичний засіб був, безсумнівно, відомий на Русі і міг проявитися в інтерпретації Автора «Слова», який був, безумовно, освіченою людиною. Але найцікавіший підтекст змісту давньоруської пам'ятки несподівано відкрився у вислові Лінди Гатчеон:

«Що об'єднує ностальгію та іронію – це те, що вони доволі неочікувано однаково проявляються як подразник і дія – або емоція і політика. Одна з причин цього я підозрюю полягає у тому, що їх об'єднує ще дещо – прихована герменевтична спорідненість. Іронія – це щось в об'єкті, що його вдається чи не вдається «вловити»: іронія відкривається, коли два смисли – сказаного і неказаного – поєднуються з певною критичною гостротою. Подібно й ностальгія є тим, що ви відчуваєте, коли два різні часові моменти, минуле й теперішнє поєднуються і несуть немале емоційне навантаження. В обох випадках сила дії виявляється в реакції – в активній розумовій та душевній співучасті»²⁰.

Ймовірно, вирізнені у постмодерній культурі поняття ностальгії, іронії та політики як форм активного означування, певним чином, відповідають настановленню Автора «Слова», який епічну оповідь про Ігорів похід зумів перетворити у надзвичайно емоційний, композиційно різноплановий і водночас цілісний твір. Звідси й ностальгічні спогади про могутніх руських князів-правителів, іронічні штрихи невдалих політичних розв'язань, патріотичні заклики до єднання Русі, а поруч особливі емоційні форми вислову, наповнені образами світоглядно-містичного плану, в якому перекликаються різні стихії, світ тварин та птахів, на межі магичних заклинань звучить плач і голосіння над загиблими, тужлива пісня Ярославни. І все це дивовижне дійство створене зрозумілою для того часу мовою, яка поряд з літературним стилем доби поєднала церковну лексику, фольклорну образність на фоні піднесеного звукописного мовленого слова, в якому вчувається ностальгійна туга Автора «Слова» за славою Русі-держави. Подібне відчуття, ймовірно, переживають і наші сучасники, відчуваючи магичну силу твору, до розуміння якого ще треба немало зробити. Тож праця Наталії Серьогіної, безумовно, є важливим поступом до занурення у містерію світу унікального літературного всесвіту «Слова о полку Ігореве».

¹⁹ Л. Ушкалов. Кілька слів про іронію та апокаліпсис // *Іронія*: Збірник статей / Центр гуманітарних досліджень Львівського Національного Університету ім. І. Франка. Львів – Київ 2006, с. 127.

²⁰ Л. Гатчеон. Іронія, ностальгія і постмодернізм // *Іронія*, с. 178–179.